

Батаканова С.Т.

ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКАЛАРДЫ ОКУТУУНУН
МААНИСИ

Батаканова С.Т.

ЗНАЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ ЛИРИЧЕСКИХ ПЕЙЗАЖЕВ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

УДК: 371.3:82:373(575.2)

А.Токомбаевдин «Жайкы таңда» ырында жайдын таң атар мезгилинде кыргыз жеринин табиятынын көрүнүшүн сүрөттөйт. Бул ырды окуучулар бир сыйра окуп чыккандан кийин, алар менен ырдын кандай бөлүктөрдөн тура тургандыгын тактоо керек. Сүрөттөлгөн образдар боюнча ыр негизинен үч бөлүктөн турат.

1. Жайкы таңда тоолордун көрүнүшү. Бул бөлүктө окуучулар тексттен төмөнкү жоопторду белгилешет.

Коргон жасап койгондой,
Ак чач тоолор көрүндү.
Таң тамылжып көк жүзү,
Жылмайгандай көрүндү.
Ойгонгонсуп кең дүйнө,
Чыгыш нурга чөмүлдү.
Тил жетпеген жайкы таң,
Көкөлөттү көңүлдү.
Тамылжыган күн нуру,
Кучактады тоолорду.
Бийик кылып көрсөттү,
Көлөкөсү коолору.
Чайкагансып алтынга,
Жаркыраган зоолорду.

2. Жайкы таңдагы жер бетинин көрүнүшү.

Көлүм көпкөк, жер жашыл,
Кестелишип койгондой.
Кызыл макмал кызгалдак,
Кыраң өрткө тойгондой.
Жашыл нооту жашынып,
Белес жатат толгондой.
Кандай акын бул жерди,
Бүт сүрөттөп айта алат.
Жибек жерге тар талаа,
Ойку-кайкы чайпалат.
Ыксыраган эгиндер,
Зумуруддай байкалат.

3. Таң эртеңки табияттын көрүнүшүнөн башка акынга дагы эмнелер таасир калтырды?

Мекчейишип серкелер,
Кулак башын кагышты.
«Жүргүн мындай» дешкенсип,
Төшкө карай басышты.
Ойноп жаткан улактар,
Чыйрыкканын жазышты.
Укуругун сүйрөтүп,
Ышкырышты жылкычы.
Окшош бооп кийгендей,
Чоктой тору жылкычы.
Жылкычыдай ышкырды,
Чакчыгайдай жылкычы.

Акындын таң эртеңки көз алдына келген ажайып ушундай үч башка көрүнүштөн турат. Мына ушул үч башка көрүнүш биригип келип, бир бүтүн нерсени жайкы таңдагы көл жээгиндеги күрөнүштү түзөт. Үч башка көрүнүштүн бирөөнү гана алып таштай турган болсо, анда жайдын таңы жөнүндөгү элес толук тартылбай калат. Ырда жеке гана табигаттын көрүнүшү эмес, ошол көрүнүшкө карата болгон акындын суктануусу, ички ой-сезими, мамилеси да бар.

Чар тарапты бир карап,
Көркөк көңүл бөлүндү, -
деген акындын көрүнүшкө картат болгон жекече мамилеси,

Тил жетпеген жайкы таң,
Көкөлөттү көңүлдү, - деген ошол көрүнүшкө карата болгон кубануусу,

Кандай акын бул жерди,
Бүт сүрөтүн айта алат, - деген суктануусу, ички толгонуусу, эргүүсү бар.

Ырас, адабий чыгарманын композициясы боюнча талдоону мугалим дал ушундай ыкмада уюштурушу мүмкүн. Мугалим үчүн ыңгайлуу болгон менен окуучуларга анча жеткиликтүү эмес. Себеби, практика көрсөткөндөй, окуучулар мугалимдин айтып бергенин толук кабыл албайт жана алар үйдөн өз алдынча тереңдетип өздөштүрбөгөндүктөн улам бат эле унутуп калышат. Экинчиден, азыркы шартта мугалим тапшырма катары ар бир компонентти өздөштүрүү боюнча өз алдынча көнүгүүлөрдү бергени менен мектеп окуучуларына арналган адабият теориясы боюнча эмгектер жетишсиз. Ошол себептен мугалимдин үйгө берген тапшырмасы жеткиликтүү аткарылбайт, окуучулардын аткарууга көңүлү болсо да, ошол каалоону жүзөгө ашырууга керектүү эмгектер жетишпейт. Бул мугалимдин адабий чыгарманы композиция боюнча талдоосу максатсыз экендигин аныктайт. Ал эми практикалык пландагы иш-аракеттер үзгүлтүккө учурап жаткандан кийин, мугалим тарабынан методикалык чеберчилик зарыл экендиги байкалат. Анткени, ушундай об'ективдүү мүчүлүштөргө таянып, адабий чыгарманы композиция боюнча талдоону үйрөтпөй коюу мүмкүн эмес, тескерисинче, аны окутуу, болгондо да бүгүнкү мектеп окуучуларына жеткиликтүү ыкмаларды таап үйрөтүү күн тартибинде турат.

Композиция жана анын компоненттери боюнча талдоону жүргүзүүдө дагы бир жолу белгилей кетүүгө тийишпиз, композициянын компоненттери жекеме жеке бөлүп окутуу ыңгайлуу. Ошондой эле улам кийинки сабактарда, улам соңку өтүлгөн лирикалык чыгармаларда тематикасына жараша өрүкүндөтүлүп, мазмунуна жараша композициялык

компонеттеринин аткарган кызматы такталып жана жөнөкөйдөн татаалды карай тереңдетилип, өздөштүрүлүп турганы оң. Маселен, компоненттерден биринчи пейзаж үйрөтүлсө, андан соң интернер берилгени туура. Анткени окуучу табияттын көрүнүшүн, анын адабий чыгармада мазмундук, ошондой эле формалык жактан аткарган кызматын көркөм-эстетикалык багыттагы көркөм дөөлөттүк касиетин кичине болсо да өздөштүргөн соң, күнүмдүк турмушта кеңири колдонулган, социалдык көрүнүштүн бир атрибуту болуп саналган интернердин өзү да адабий чыгарманын мазмуну жана формасы үчүн белгилүү өлчөмдө кызмат аткараарын аныктап алганы өтө маанилүү.

Интернер композицияны окуп-үйрөтүүдө маанилүү орунду ээлесе да, ал мектепте окутулуп жаткан адабият теориясы боюнча түшүнүктөргө кирбей калган. Ал эми окуу программасы аркылуу сунушталбагандан кийин, көпчүлүк мугалимдер аны окутуу зарыл эмес катары карашат, ошол себептен орто мектепте композицияны үйрөнүү белгилүү өлчөмдө солгундайт. Ошондой эле аны үйрөтүүнү зарыл деп эсептеген мугалимдер үчүн да кыйынчылык жок эмес. Биринчиден, интернердин аныктамасы окуу китептерине, ал тургай орто мектеп үчүн сунушталган терминдердин түшүндүрмө сөздүгүнө киргизилбегендиктен, аны окуучуларга жеткирүү көпчүлүк мугалимдерге оорчулук түзөт. Экинчиден, орто мектепте интернер окутулбагандыктан, адабий чыгарманы талдоо учурунда окуучулар анын формалык эле эмес, мазмундук касиетине да терең маани беришпейт, ал эми талдоо мезгилдеги мындай көрүнүш окуучулардын формадан мазмун табуу касиетин, форманы кабылдоо аркылуу анын мазмунун өзү ойлоноштуруп табуу, ар бир деталга маани берген байкагычтык касиетин алсыратат. Интернер чыгарманын композициясы үчүн гана маанилүү болуп саналбастан, анын идеялык мазмунун түшүнүүгө да өтө керектүү компонент экендигин аны мектепте окубаган, адабий чыгарманы анализдеп үйрөнбөгөн окуучу аныктай бербейт.

Адабий чыгарма үчүн сюжеттин элементтери кандай зарыл болсо, ошол чыгарма эң жакшы болуш үчүн, автор берейин деген идея өз максатына толук жетип эң сонун көркөм чыгармага айланыш үчүн, композициянын компоненттери дал ошондой милдет аткараарын орто мектептин көптөгөн окуучулары андаштыра элек. Тактап айтканда, адабий чыгарманы композиция боюнча талдоо бардык компоненттерин ичине алуу менен жүзөгө ашканда гана ал толук өздөштүрүлгөн болуп саналат жана сабак өз максатына жетет. Ошондуктан биз пейзаждан кийин интернер өздөштүрүлүшү зарыл деп эсептейбиз. Окуучуларга интернердин аныктамасын берүүдө түшүндүрмө сөздүктөрдө же энциклопедиялык сөздүктөрдө берилген түшүндүрмөлөрдү берүү ыңгайлуу, эгер колдонууга эч кандай сөздүк табылбаса, анда интернер имараттык же үйдүн ички көрүнүшү экендигин (Советтик Энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе, КСЭ, 1985, II том, Б.168.) мугалим өз сөзү менен айтып берсе деле болот. Үйрөтүүнүн башкы максаты түшүнүктү берип коюу эмес, анын адабий чыгармада ээлеген ордун далилдөө, көркөм-

эстетикалык жактан көтөргөн жүгүн мисалдар аркылуу ачып берүү жана анын мазмунга тийгизген таасирин окуучулар менен бирдикте табуу.

Албетте, интернер прозалык жана драмалык чыгармаларда арбын кездешет. Айрым мугалимдер айтып берүүгө жана таап көрсөтүүгө оңой жагдайын эсепке алышат да, татаал, өздөштүрүүгө кыйынчылык түзгөн чыгармалардан аттап кетишет. Бул мугалим үчүн жеңилдик түзгөнү менен окуучулардын келечегине терс таасирин тийгизет. Ошондуктан окуу программасындагы интернер кездешкен ар бир чыгармага токтолуп, ошол чыгармада анын аткарган кызматын окуучулар менен бирдикте талдоого алуу интернердин композициялык жактан кызмат аткарууда көп түрдүү касиетин жеткиликтүү түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Адабий чыгармага композиция боюнча талдоо жүргүзүүдө мугалим табияттын жана имараттан көрүнүшүн анализдөө ага параллелд жерге аларга байланыштырып, адамдын келбетин да, сырткы көрүнүшүн да көз жаздымга калтырбай үйрөткөнү жөндүү. Адамдын портрети адабий чыгарманын көркөм-эстетикалык табияты үчүн өтө маанилүү орунду ээлей турганы талашсыз. Муну көпчүлүк мугалимдер билишкени менен, аны композициянын компоненти катары үйрөтүүгө, алардын дээрлик көбү кызыктар эмес. Бул адабий чыгарманы композиция боюнча талдоодо гана жетишсиз болбостон, реалдуу социалдык турмушта да өзүнүн ордун «жокотуп» келүүдө, б.а., адамдын кебете-кешпирин, келбетин, тулку боюн сыпаттоо азыр ушул тапта кийинки муундар үчүн жетишсиз экендигин ачык-айкын байкалууда. Жашырбай айтканда, адамдын портретин сыпаттоо, сөз аркылуу анын образдуу касиетин ачып берүү кийинки мезгилде адамдар арасында начарлап баратат. Демек, бул биринчи кезекте орто мектепте каармандын сырткы көрүнүшүн, келбетин окутуу өз деңгээлде эмес экендигин көрсөтүп турат. Окуучулар композициянын негизги компоненттеринин бири болгон портретти окуп-үйрөнүү аркылуу келечегинде реалдуу турмуштагы бардык сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн алышары талашсыз чындык. Ошондуктан адабий чыгарманы талдоодо адамды сүрөттөөнүн ар түркүн формаларын композиция аркылуу үйрөнүү окуучулардын элестөөлөрүнө жакшы таасир берүү жана образдуу элестөөсүн өнүктүрүү менен чыгармадагы айтылчу ойду, автор пландаштыргын пафосту туура жана жеткиликтүү кабылдап үйрөнүүгө ыңгайлуу жагдай түзүлөт. Анын канчалык таасирдүү экендигин практик мугалимдер да ырасташууда. Маселен, москвалык мугалим Т.С.Петрова өзүнүн көрөм текстин талдоо боюнча эмгегинде (Петрова Т.С. Анализ художественного текста и творческие работы в школе. Материал для...) И.Тургеневдин «Бежин луг» чыгармасына токтолуп, анда адамдардын эле эмес, табияттын жандуу көрүнүшүнөн адамдын өзүн лирикалык каарманды таап чыгууга окуучулар кантип жетишээрин далилдеп бере алат. Эң керектүү жана кызык жери ал автордун оюн ээрчип, ал жазып калтырган сүйлөмдөрдүн маанисин ачып берүү менен жетишет.